

Akromjon Dehqonov*(Toshkent, O'zbekiston)*
dehqonov@navoiy-uni.uz

Arba'innavislik an'anasi va Muhayyir adabiy faoliyati

Abstrakt

Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi, XX asr boshlarida Qo'qonda yashab ijod etgan iste'dodli adib, tarjimon Muhammadqul Muhammadrasul o'g'li Muhayyir ijodi haqida ma'lumot berilgan. Muhayyirning Alisher Navoiy an'anasini davom ettirib, qirq hadis mazmunidan iborat nazmdagi "Arba'in"i tahlil etilgan. Shuningdek, musulmon Sharq adabiyotidagi, xususan, arab, fors, usmonli turk va o'zbek adabiyotidagi arba'inchilik an'anasi haqidagi ayrim kuzatishlari ham bayon etilgan.

"Arba'in" bilan bevosita bog'liq bo'lgan qirq raqamining xosiyati, insoniyat tarixiga doir voqea-hodisalarning Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor ijodidagi talqini tahlil etilgan. Ayni fikrni dalillash uchun adiblarning asarlaridan iqtiboslar olingan. Mazkur voqea-hodisalarning ildizlari Qur'oni Karim va hadisi sharifga borib taqalishi asoslangan.

Maqolada Muhayyirning tarjimonlik mahorati, uning tarjima uchun olingan hadis mazmunini saqlagan holda yaxshigina she'riy namunalar yaratgani ko'rsatib berilgan. Fiqhlar asosli misollar yordamida isbotlangan. Shuningdek, Muhayyir nazmga solgan hadislar Alisher Navoiy ta'lif etgan "Arba'in" bilan ham qiyoslangan. Har ikki ijodkor yaratgan "Arba'in"larning o'zbek adabiyotidagi o'ziga xos o'rni, mazmun va ma'no ko'lami jihatidan ayrialigini yoritilgan. Ular Alisher Navoiy "Arba'in"idagi hadislarining takrori bo'lmay, balki mutlaqo yangi, mustaqil asar ekanligi ta'kidlangan.

Tarjima uchun asos qilib olingan Shayx ibn Nuruddin Muhammad Puroniyni forsiy tilda ta'lif etilgan "Arba'in"i qiyosiy ko'rib o'tilgan. Adibning forsiy matndagi ma'noni turkiy tilda qay darajada ifodalagani tadqiq etilgan. Kuzatishlar asosida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *tarjima, "Arba'in", hadis, an'ana, o'ziga xoslik, nazm, qiyosiy tahlil.*

Muallif haqida: *Akrom Dehqonov* – filologiya fanlari nomzodi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Dehqonov, Akrom. 2020.

“Arba’innavislik an’anasi va Muhayyir adabiy faoliyati”. *Oltin bitiglar* 2: 15—32.

Kirish

Muhammadqul Muhammadrasul o’g’li Muhayyir (1842-1918) Qo’qon adabiy muhitining iste’dodli vakillaridan biri, sohibi devon shoir edi. Bizga Muhayyir devonining ikki nusxasi yetib kelgan. Har ikki nusxani ham shoirning o’zi ko’chirgan. Ulardan biri qoralama nusxa bo’lib, hijriy 1315 (melodiy 1897)-yilda ko’chirilgan, 162 varaqdan iborat. Ushbu qo’lyozma nusxa 7493 inventar raqami ostida O’zFA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanmoqda. Devonning ikkinchi nusxasi hijriy 1335 (1917)-yilda ko’chirilgan bo’lib, 241 inventar raqam ostida Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi fondida saqlanmoqda. Muhayyir asarlarining yana bir noyob manbasi uning o’zi tomonidan yozilgan bayozdir. Bu bayoz hijriy 1311 (melodiy 1893)-yilda ko’chirilgan. Ushbu bayoz 682 inventar raqam ostida O’zFA Sharqshunoslik instituti qo’lyozmalar fondida saqlanmoqda.

Shoir devonining har ikki nusxasida, shuningdek u ko’chirgan bayozda ham debochadan keyin qirq hadisning she’riy tarjimasi keltirilgan. Ma’lumki, o’zbek adabiyotida Alisher Navoiy boshlab bergan bir ijodiy an’ana mavjud. Navoiy Abdurahmon Jomiy tomonidan forsiyga nazm bilan tarjima qilingan qirq hadisni 1481-yilda she’riy yo’lda turkiyga o’girib, uni “Arba’in” deb nomlagan edi [Навоий 1991, 3]. Alisher Navoiyning qirq hadisni aynan forsiydan turkiyga tarjima qilishi, avvalo, shoirning hadislarga bo’lgan ixlos-ehtiromi bo’lsa, so’ngra ustoz Abdurahmon Jomiyga bo’lgan cheksiz hurmatining ifodasidir. Shoir buni “Arba’in”i muqaddimasida ham ta’kidlab o’tadi [Навоий 2000, 261].

Asosiy qism

Muhayyir devoni nusxalarining har ikkisi ham debochadan keyin qirq hadisning she’riy tarjimasi bilan boshlangan. Shoir tarjima muqaddimasida qisqagina so’zboshi yozgan. Unda jumladan shunday deyiladi: “Anbiyo sarvarining sahih rivoyat birla vorid bo’lg’on hadislaridan qirq hadisni bir hadisi qudsiy birla “Ballig’u anni va lav oyatan” fahvosincha (“Men haqimda biror belgi bo’lsa ham yetkazinglar” ma’nosicha – A.D.) forsiy tarjima yuzidin Muhayyir turkiy ruboiyada ado qildi. Umid budurki, ushbu hadislarni yod qilg’on ulamo zumrasidan bo’lg’ay” [Мухаййир 5].

Muhayyirning yozishicha, ushbu tarjima qilingan hadislarning

hammasi sahih – ishonchli hadislar bo'lib, ular forsiydan turkiyga o'girilgan. Shuningdek, shoir Payg'ambar alayhissalomning "Mening haqimda biror belgi bo'lsa ham yetkazinglar" mazmunidagi hadisiga binoan ushbu ishga qo'lurganini ham so'zboshida bayon qilgan. Devon nusxalarida hadislar quyidagi tartibda joylashgan: dastlab yuqorida hadisning arabcha matni berilgan, undan keyin Muhayyirning qit'a shaklida qilgan tarjimasi keltirilgan. Lekin ularda tarjima qilingan hadislarining forscha she'riy tarjimalari mavjud emas.

Muhayyir tomonidan ta'lif qilingan 682 raqamli qo'lyozma bayozda ham xuddi shu hadislar tarjimasi mavjud. Lekin tuzilishi bir oz o'zgargan. Dastlab hadisning arabcha matni qizil siyoh bilan bitilgan. Undan keyin hadislarining forsiy tarjimasi qiyalatib yozilgan, so'ngra Muhayyirning turkiy tarjimasi ham qiyalatib yozib chiqilgan.

Bu qo'lyozmadagi muhim so'zboshi-izoh forsiyda bitilgan. Unda jumladan shunday deyiladi: "...Ammo ba'd az hamd-u sano va durudi sarvari anbiyo maxfiy namonadki, ba rivoyati sahih in kalomi fasih az onhazrat sallallohu alayhi vasallam vorid shudaki: "Ballig'u anni va lav oyatan", ya'ni barpoyand ummaton az man, garchi miqdori oyat boshad. Bas, bamuqtazoyi in amr Shayx ibn Nuruddin Muhammad Puroniy hadisi az sahoihi axbori Mustafo tarjima namud to hifzi maqosidi in: bar tolibon oson gardad va rajo az hazrati Kibriyo onki, dar ro'zi jazo az saodati "Man hafiza an ummati arbaina hadisan ba'asahullohu taolo yavmal qiyomati faqihan, oliman" bahramand gardad.

Va ayzan dar in zamon, ki diydayi Muhayyir in nusxayi muborakro did, umedvorki, diydayi baqadri fahm-u donishi xush ba iborati turkiy dar barobari tarjimayi avval soni navishta. Iltimos inki, ba ma'ni nazar kunand. Ba nazm xurda nagirandki, dar injo ma'ni matlub ast, na nazm" [Мухаййир 9]. Tarjimasi: "Ammo Ollohga hamd-u sanodan va sarvari anbiyoga salovotdan so'ng maxfiy qolmasinkim, onhazrat sallollohu alayhi vasallamdan: "Men haqimda biror belgi-oyat bo'lsa ham yetkazinglar" mazmunida sahih rivoyat bilan hadis vorid bo'lgan. Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniy shu amr-buyruqning taqozosi bilan Mustafo alayhissalomning sahih hadislarini tarjima qildi, toki ularni yod olish toliblarga oson bo'lsin. Va u onhazrat sallollohu alayhi vasallamning "Ummatimdan kimki qirqta hadisni yod olsa, Olloh taolo qiyomat kunida uni faqih-olim holda tiriltiradi" mazmunidagi bashoratidan ham bahramand bo'lishni umid qildi. Va yana shu zamonda Muhayyirning nazari o'sha muborak nusxaga (ya'ni Muhammad Puroniy tarjimasiga – A. D.) tushdi. Iltimos shuki, (o'qiganlar) ma'nosiga nazar qilsinlar,

nazm nozikliklarini bundan (ya'ni ushbu tarjimadan – A. D.) talab qilmasinlar. Chunki ushbu tarjimadan maqsad – ma'nodir, nazm emas”.

Ushbu qo'lyozmadagi hadis tarjimalarining tuzilishi an'anaviy arba'inlar tuzilishiga ko'proq mos keladi. Alisher Navoiy tarjima qilgan “Arba'in” ham xuddi shu tarzda tuzilgan, ya'ni avval arabcha matn, so'ng Abdurahmon Jomiyning forsiy tarjimasi, undan keyin esa Navoiyning turkiycha tarjimasi berilgan [Хакимов 1983, 177-178].

Forsiy so'zboshidan ma'lum bo'lishicha, Muhayyir ushbu hadislarini Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniy fors tiliga she'riy yo'l bilan qilgan tarjimadan turkiyga o'g'irgan. Biz Muhammad Puroniyning kimligini aniqlash uchun manbalardan ko'p izladik, lekin bu nomga faqat bir o'rinda duch keldik xolos. «Собрание Восточных рукописей»ning 6-tomida ushbu ism “Amir Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniy” shaklida uchradi. Unda ma'lumot berilishicha, №2692/1 inventar raqami ostida ushbu muallif qalamiga mansub “Meros huquqi ilmiga sharh” nomli qo'lyozma saqlanmoqda. Sanasiz. Taxminan XVII asrga oid qo'lyozma. Undagi kichik so'zboshida yozilishicha, Muhammad (ya'ni ushbu kitob muallifi – A. D.) meros ilmini din ilmlarining yarmi deb hisoblaydi va unga (ya'ni meros ilmiga – A. D.) yuqori tabaqalar ham, past tabaqalar ham birdek muhtoj. Shuning uchun ko'pchilikning iltimosiga binoan Muhammad Puroniy ushbu kitobning arabcha matniga forscha izoh yozganini aytadi [CBP 1957, 253]. Bizningcha, Muhayyir forsiy so'zboshida zikr etgan Muhammad Puroniy shu shaxs bo'lsa kerak. Bunday deyishimizga har ikki Puroniy ismlarining bir xilligidan tashqari yana bitta asosimiz bor. U ham bo'lsa, “Meros huquqi” ilmiga sharh” asarining fors tilida ekanligidir. Bu dalil Muhammad Puroniyning forsiy tilli ijodkor bo'lganini bildiradi. Muhayyir turkiyga tarjima qilgan “Qirq hadis” ham, forsiy so'zboshidan ma'lum bo'lishicha, aslida, fors tilida nazmga solingan. Shu dalilga asoslanib biz Muhayyir zikr qilgan Muhammad Puroniy bilan “Собрание Восточных рукописей”dagi Muhammad Puroniy bitta ijodkor bo'lsa kerak, deb taxmin qildik.

Har uchala qo'lyozmada ham qirq hadis tarjimasining oxirida bir uzun hadisi qudsiyning arabcha matni va turkiycha she'riy tarjimasi joylashgan. Nusxalarda bu hadisi qudsiyning forsiy tarjimasi mavjud emas. Shunga asosan bu qudsiy hadisni Muhayyirning o'zi bevosita arab tilidan turkiyga tarjima qilgan bo'lib, u Muhammad Puroniyning “Qirq hadis”i matnida mavjud bo'lmasa kerak, degan xulosaga keldik. Bu hadisi qudsiy xususida keyinroq batafsil to'xtal-

ib o'tamiz.

Biz Muhayyir "Qirq hadis"ining tadqiqiga kirishishdan oldin qirq raqami, o'zbek mumtoz adiblari ijodidagi bu raqam bilan bog'liq ayrim o'rinlar, shuningdek, Sharq adabiyotidagi arba'inchilik an'anasi xususidagi ayrim kuzatishlarimizni qayd etib o'tishni lozim topdik.

Arba'inchilik an'anasi – qirq raqamining ildizlari

Badiiy adabiyotdagi qirq raqamining ildizlari juda qadim davrlarga borib yetadi. Bu raqam bilan bog'liq voqea-hodisalar yozma va og'zaki adabiyotda turli ko'rinishlarda namoyon bo'lgan. Xalq og'zaki ijodidagi bu raqam bilan bog'liq jihatlarni adabiyotshunos M. Jo'rayev o'z tadqiqotida atroflicha yoritib bergan [Жўраев 1991, 20]. Mumtoz adabiyotda raqam ramzlari va ularning ma'no talqini mavzusidagi tadqiqotini adabiyotshunos S. Jumayeva yaqinda tugatdi [Жумаева 2006]. S. Jumayeva boshqa ko'p raqamlar qatorida, qirq raqamining ham she'riyatdagi badiiy-estetik vazifasiga to'xtalgan. Lekin u qirq raqamining tarixiy ildizlariga ekskurs qilgan emas.

Qirq raqami bilan bog'liq o'rinlar, avvalo, ilohiy kitoblar, xususan, Qur'oni Karimda, so'ngra payg'ambar alayhissalom hadislarida uchraydi.

Qur'oni Karimda qirq raqami to'rt joyda zikr qilinadi [Қуръони карим 1992, 11, 94, 135, 476]. Bularдан uch tasi Muso alayhissalom va Bani Isroil bilan bog'liq voqealar munosabati bilan keladi va bir o'rinda inson haqidagi oyatda ushbu raqamning zikri o'tadi.

Shuningdek, Hadisi shariflarda ham turli munosabatlar bilan qirq raqami zikr etiladi. Xususan, homila haqidagi quyidagi hadisda ketma-ket uch marta qirq raqami takrorlanadi: "Rasululloh (s.a.v.) aytdilar: "Qaysiningizning bo'lmasin (nutfa holiday) jussangiz (otangiz pushti kamaridan chiqib) onangiz qorniga tushgach, ul yerda qirq kun davomida (o'zaro birikib) yetilgay, keyin esa shuncha muhlatda laxta qonga aylangay, so'ng yana shuncha muhlatda bir parcha et shakliga kelgay..." [Бухорий 1996, 394].

Mumtoz adabiyotimizning Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Alisher Navoiy va So'fi Olloyor kabi ulkan namoyandalari asarlarida ham qirq raqami bilan bog'liq o'rinlar anchagina uchraydi. Xoja Ahmad Yassaviy:

*"Qul Xoja Ahmad, qirqqa kirding, nafsingni qirq,
Munda yig'lab , oxiratda bo'lg'il ariq..."* [Яссавий 1990,

64]- deb o'z-o'ziga murojaat qilsa, uning iste'dodli shogirdi, "tariqatda ham, she'riyatda ham Ahmad Yassaviy an'analarining davomchisi" [Боқирғоний 1991, 3] Sulaymon Boqirg'oni:

*Qirq xachir ko'taru bilmas Tavrot ilmi,
Ochib oni o'qur edi Muso kalim.
Bormu teb aytur erdi mandek olim,
Tegma fasih tili birla aytdi, ko'rung, –*

deb Qur'oni Karimdagi Muso Kalimulloh bilan bog'liq voqealarga ishora qiladi.

Badiiy adabiyotda qirq raqamiga murojaat qilingan asarlarning mumtoz namunalarini, shubhasiz, Alisher Navoiy asarlarida uchratish mumkin. Biz Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" va "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlarida qirq raqami bilan bog'liq bir necha epizodlarni uchratdik. Jumladan, "Tarixi anbiyo va hukamo"dagi Odam alayhissalom haqidagi qissada shunday deyiladi: "...Andin so'ngra Odam a.s. tufrog'ig'a qirq kun rahmat yomg'uri yog'durub, o'z qudrat ilki bila taxmir qildikim, "Xammartu tiynata Odama biyadi arba'inya sabahan" (Odamning loyini qirq kun (tong) o'z (qudrat) qo'lim bilan qordim – A.D.) andin xabar berur" [Навоий 2000, 99].

Alisher Navoiy, shuningdek, "Nasoyim ul-muhabbat" asarida ham bir necha o'rinlarda qirq raqami bilan bog'liq rivoyatlarni keltiradi, ko'plab shayxlarning xilvatda chilla – arbain o'tirganligini zikr qiladi. Masalan, Shayx Nizomiy Ganjaviy ta'rifida shunday so'zlarni uchratish mumkin: "Mashhur mundoqdurki, alar suluk ayyomida qirq arbain chiqaribdurlar va to'rt arbainni bir daraxt ustida chiqaribdurlar. Har oyina bu nav' mufrit riyozatlar tortmag'uncha bu nav' besh ganjki, alarg'a nasib bo'lubdurki, ko'p abyoti alfoz jazolatidin va ma'no-yu tarkib salosatidin desa bo'lurki, e'joz sarhadiga yetibdur, kishining ilkiga kirmak imkon emas..." [Навоий 2001, 471].

Qirqta arbainning bir ming olti yuz kun bo'lishi hisobga olinsa, Shayx Nizomiyning shuncha vaqt bir makondan tashqariga chiqmay, faqat zikr-u tasbeh bilan mashg'ul bo'lgani og'ir mashaqqatligini, Navoiy aytganidek "mufrit riyozat" ekanligini tasavvur qilish mumkin. Mutasavvuf shoir So'fi Olloyor "Sabot ul-ojizin" asarining muqaddimasida:

*Baliq qornida bir sohib karomat
Chilla o'ltirdi-yu, chiqdi salomat, [Оллоёр 1991, 7] -*

deb mashhur Yunus – Zunnun alayhissalom qissasiga ishora qiladi.

Xullas, mumtoz adabiyotimizdagi ko'plab ijodkorlarning ilmiy va adabiy asarlarida qirq raqami bilan bog'liq ko'plab misollarni uchratish mumkin. Ular ko'pincha payg'ambarlar qissalari (Odam, Dovud, Muso, Yunus a.s.), qiyomatga yaqin qirq yil obodlik bo'lishi, Muhammad alayhissalomga qirq yoshida vahiy kela boshlagani, Hazrat Umarning qirqinchi bo'lib islomga kirishi, tasavvufdagi qirq abdul toifasi, molning qirqdan biridan zakot berilishi kabi voqealar bilan bog'liqdir [Навойи 2001, 364, 17].

Muhayyir "Arba'in"i bo'yicha izlanishlar davomida yana bir muhim yangilikka duch keldik. Sharq adabiyotida arba'inchilik an'anasi mavjud ekanligi, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylarning "Arba'in" ta'lif etganliklari bizga ma'lum. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, bu an'ana biz bilganimizdan ko'ra ancha keng va qamrovli hodisa ekan.

Usmonli turk tadqiqotchisi Mahmed Emre o'zining "Qirq mavzuda qirq hadis" kitobining muqaddimasida arab va turkiy tillarda "Arba'in" ta'lif qilgan yigirma ikki muallifning nomini keltiradi [Emre 1344, 4-7]. Shuningdek, Mahmed Emre o'zlari turk bo'lib, arba'inlarini ham turkiycha nazmda tasnif etgan mualliflarni va o'zlari turk bo'lib, arba'inlarini arabcha tuzgan mualliflarni alohida-alohida sanab o'tadi.

Mahmed Emre hijriy II asrdan X asrgacha bo'lgan oraliqda (melodiy VII – XVI asrlarda, aniqrog'i, 736 – 1567-yillarda) yashab o'tgan va arba'in ta'lif etgan mualliflar haqida axborot bergan bo'lsa-da, nima uchundir uning ro'yxatida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy nomlari keltirilmagan.

Yana bir usmonli turk tadqiqotchisi Hasan Husnu Ardam «Ilohiy hadislar» kitobiga yozgan "Hadisda arba'in" nomli maqolasida arba'in turkumida to'qsonga yaqin muallifning asari mavjudligini aytadi [Ардам 1994, 10]. Bu tadqiqotchi Abdurahmon Jomiy "Arba'in" tuzgan mualliflar qatorida zikr qilib o'tadi. Bu arba'inlar mavzu doirasiga ko'ra xilma-xil bo'lgan. Ulardan ayrimlari alohida mavzularga bag'ishlangan bo'lsa, masalan, e'tiqodga oid qirq hadis, axloqqa oid qirq hadis, ota-ona haqlariga oid qirq hadis va hokazo, ba'zilar aralash mavzularda ta'lif etilgandir. Shunga o'xshash, arba'inlarning tuzilishi ham turlicha bo'lgan. Masalan, ba'zilar nasrda va yana ba'zilar nazmda, ayrimlari esa nazm-u nasrda ta'lif etilganligini tadqiqotchilar ta'kidlab o'tishgan.

Biz Mahmed Emre kitobida kelgan va "Arbain" tuzgan, ayni paytda, Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat» asarida ham zikr etilgan mualliflarning ba'zilar haqida ma'lumot berib o'tishni

lozim topdik. Ular:

1. Abdulloh ibn Muborak.
2. Abdulloh Ansoriy.
3. Muhyiddin ibn Arabiy.

1. **Abdulloh ibn Muborak.** Hijriy 118 (melodiy 736)-yili Marv shahrida tug'ilgan, hijriy 181 (melodiy 797)-yilda Bag'dodda vafot etgan. Juda ko'plab asarlar yozgan. Alisher Navoiy Abdulloh ibn Muborak haqida shunday deydi: "Ani ulamoning shahanshohi der emishlar va jud-u shijoatda zamonining yagonasi ermish. Va tariqat as'hobining muhtashami. Va bu qavmning mashoyixining ko'pining suhbatig'a musharraf bo'lubdur. Va mashhur tasonifi bor» [Навоий 2001, 27].

Mahmed Emre ham, Hasan Husnu Ardam ham o'z maqolalarida eng dastlabki arba'in ta'lif etgan muallif Abdulloh ibn Muborak ekanligini ta'kidlashgan. Abdulloh ibn Muborak o'z davrining Hammod ibn Ziyod, So'fyon Savriy, So'fyon ibn Uyayna, Molik ibn Anas kabi yetuk olimlaridan saboq olgan. "Turk asllidir" [Evliyalar ansiklopediasi 1992, 154-165]. Asarlari: 1) "Kitob uz-zuhd var-raqoiq"; 2) "Musnad"; 3) "Kitob ul-birri va-s-sila"; 4) "Kitob ut – tafsir"; 5) "Kitob ut-tarix".

2. **Abdulloh Ansoriy.** To'liq ismi: Abu Ismoil Abdulloh ibn Abu Mansur Muhammad Ansoriy Hiraviy. Hijriy 396 (melodiy 1005)-yili Hirotida tug'ilgan, hijriy 481 (melodiy 1088)-yilda Hirotida vafot etgan. Mashhur mutasavvif olim. Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat"da Abdulloh Ansoriy haqida uning o'z tilidan hikoya qilib shunday deydi: "Debdurki, mening olti ming baytdan ortiq arabiy she'rim bor, rost vazni bila. El ilkida va ajzom keynida. Va debdurki, arab shuarosining mutaqaddim va mutaaxxirindandan yuz ming bayt xotirimda bor..." [Навоий 2001, 231].

Sharqshunos olim Y.E.Bertels Abdulloh Ansoriyning so'fizm tarixida tutgan o'rniga va ijodiga juda yuqori baho berib, shunday deydi:

"... Ansoriyni chetlab o'tish mumkin emas. Chunki uning ta'siri favqulodda kuchli bo'lib, bir necha asrlar davomida sezilib turadi..." [Бертельс 1965, 301]. Asarlari: 1) "Manozil us-soiriyn", 2) "Shams ul-majolis", 3) "Anvor ut-tahqiq", 4) "Tafsir ul-qur'on", 5) "Xulosa fi sharhi hadis", 6) "Sharh ut-taarruf li mazhab it-tasavvuf" [Evliyalar ansiklopediasi 1992, 100].

3. **Muhyiddin ibn Arabiy.** To'liq ismi: Shayx Muhyiddin Muhammad ibn Ali ibn Arabiy. 1165-yilda Andalusiya (Ispaniya)da tug'ilgan. 1240-yilda Damashqda vafot etgan. Islom olamida Ibn

Arabiy kabi ijodi va dunyoqarashi keskin bahs va munozaralarga sabab bo'lgan olim kamdan-kam topiladi. Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat"da shunday deydi: "Vahdati vujud qoyillarining qudvasidur. Zohir fuqaho ulamosidin ko'p anga ta'n qilibdurlar. Fuqahodin oz va so'fiydin jamoate ani buzurg tutubdurlar..." [Навоий 2001, 394].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, musulmon Sharqidagi ko'plab zabardast olimlar "Arba'in" ta'lif etganlar. Bu ulamolarning "Arba'in" tuzishlariga sabab – Payg'ambar alayhissalomning: "Kimki sunnatimga oid qirq hadisni yod olib va yozib ummatimga yetkazsa, Alloh taolo uni faqihlar va olimlar zumrasiga qo'shadi" mazmunidagi bashoratlaridir [Ардам 1994, 9]. Keyingi asrlardagi olimlar bu hadisi sharifga birmuncha erkin va ijodiy yondashib, qirq hadisni nazmda tartib berishga jazm etganlar.

Muhayyir tarjimasidagi qirq hadis

Muhayyir ham shu yo'ldan borib, nazmda "Arba'in" ta'lif etishga, aniqrog'i, nazmdagi "Arba'in"ni tarjima qilishga qo'l urgan. Muhayyir tarjimasidagi qirq hadisni Alisher Navoiy "Arba'in"i bilan qiyoslaganimizda, ularning birortasi ham bir-birini takrorlamasligi ma'lum bo'ldi. Ehtimol, ushbu "Arba'in" muallifi, ya'ni Muhammad Puroniy Alisher Navoiy tarjima qilgan qirq hadis bilan yaxshi tanish bo'lgan va undagi hadislarni takrorlamaslikka intilgandir. Qolaversa, mumtoz adiblarimiz iloji boricha doimo yangi asarning tarjimasiga qo'l urishga harakat qilishgan.

Muhayyirning hadislarni nazmda tarjima qilishdan maqsadi – ularni xalqqa tushunarliroq qilib yetkazish edi. Chunki she'riy yo'l bilan kishilarga fikrni singdirish osonroq va ta'sirliroq bo'ladi, bundan tashqari, hadisning she'riy tarjimasini nasriy tarjimadan ko'ra diqqatni ko'proq jalb etadi.

Muhayyir tarjima qilgan hadislarda chin insoniy fazilatlar madh etiladi, kishilarni bir-birlariga yordam berishga, qarindoshlik aloqalarini tiklashga chaqiriladi, insonga xos ba'zi illatlar – gap tashuvchilik, takabburlik, baxillik kabi illatlar qoralanadi, bunday nomaqbul odatlarni tark etishga targ'ib qilinadi.

Muhayyir o'z "Arba'in"i tarjimasiga yozgan forsiy so'zboshida "...nusxayi muborakro" ("muborak nusxa") deb bejiz ta'kidlamagan. Darhaqiqat, tarjima uchun tanlangan hadislar insonlar o'rtasidagi eng nozik-daqiq munosabatlarga taalluqli hadislardir. "Arba'in"dagi ba'zi hadislarning har ikki shoir tarjimasiga diqqat qilaylik. Nasriy tarjimasini: "Payg'ambar alayhissalom aytdilar: "Hayo imondandir".

Puroniyda:

*Sharm boyad shiori xud sozad,
Har ki u mo'mini musulmonast,
Z-on, ki payg'ambari Xudo namud:
"Ki hayo az hisoli iymon ast".*

Muhayyirda:

*Lozim ulki, hayo shior etgay ,
Kimkidur mo'min musulmondin.
Dedi Payg'ambari Xudo bo'yla:
"Kim hayodur hisol iymondin" [Мухаййир 24].*

Ko'rinib turibdiki, Muhayyir forsiy matnni aynan tarjima qilgan, ma'noni ham to'liq saqlagan. Albatta, bu hadis juda mashhur va sahih hadis bo'lib, ko'p mo'tabar kitoblarda keltiriladi. Xalqimizda ham hayo xususida ko'p maqollar, hikmatli so'zlar mavjud. Ularda hayo juda ko'p insoniy fazilatlarining boshi ekanligi aytiladi.

Yana bir misol. "Payg'ambar alayhissalom aytdilar: "G'iybatchi jannatga kirmaydi".

Puroniya :

*Nakune hech ki suxanchini,
Z-on, ki marviy zi shahi rahi din ast.
Ki ba jannat darun nameoyad
Har ki az mardumon suxanchinast.*

Muhayyirda:

*Qilmangiz hech bir suxanchinlik,
Ki rivoyatdur ul shahi dindin.
Tongla jannatga kirmagay hargiz
Har kishi begumon suxanchindin.*

Yuqoridagi hadis tarjimasida g'iybat – gap tashish mazammat qilinyapti. Darhaqiqat, g'iybatchilik insonlarning orasini buzadigan yaramas fe'llardandir. Hadis matnida qisqa qilib "G'iybatchi jannatga kirmaydi" deb ta'kidlangan bo'lsa-da, uning mazmun-mohiyatidan odamlarni g'iybatchilikdan keskin ravishda qaytarish ohangi mavjud. Shu bois mutarjimlar hadis matnidan kelib chiqib, turgan mana shu ma'noni ochiq ifodalaganlar va buni:

*Qilmangiz hech bir suxanchinlik, -
Nakune hech ki suxanchini, -*

deb, birinchi misraga olib chiqqanlar.

Buyuk mutasavvif shoir So'fi Olloyor ham bu mazmunni "Sabotul-ujizin" manzumasida:

*Namimani yomon dedi Shahi din,
Suxan chin bo'lsa ham bo'lma suxanchin [Оллоёр 1991,
76],*

- deb qisqa misralarda favqulodda mahorat bilan ifodalagan edi. Darhaqiqat, ulamolar tuhmat, g'iybat va namima (gap tashuvchilik) ga shunday sharh berganlar:

1. Tuhmat. Bir kishida mavjud bo'lmagan yomon xislatlarni, ayblarni o'sha odamga nisbat berib, orqasidan gapirish. Ushbu amalni qilgan odam jazolanishga loyiq bo'ladi. Bu xislat munofiqlik alomatlaridandir.

2. G'iybat. Bir kishining fe'lida bor bo'lgan ayblarni, kamchiliklarni o'zi yo'q paytida, o'zi eshitsa xafa bo'ladigan shaklda odamlar orasida gapirish. Bunisi agarchi tuhmatga nisbatan yengilroq bo'lsa-da, odamlarning orasini buzishda zarari kattadir.

3. Namima, gap tashuvchilik (suxanchilik). Odamlarning orasini buzish niyatida birovlarining gaplarini birovlariga shundayicha yoki sal o'zgartirib yetkazish. Agarchi bu yetkazilgan gap o'zgartirmay yetkazilsa ham, niyat buzuq bo'lgani uchun gunohi kattadir. Yetkazilgan gap tufayli katta-katta fitnalar chiqqani, odamlarning orasi buzilgani uchun ham bu odat qattiq qoralanadi, tanqid qilinadi.

Yuqoridagi biz ko'rgan hadisda zikr etilgan uch turli illatning keyingi ikkitasi nazarda tutilgan bo'lib, mualliflar shu illatning islohi uchun sa'y-harakat qilganlar.

"Bir banda yana bir bandaning aybini yopsa, Olloh taolo qiyomat kuni uning aybini yopadi" mazmunidagi hadis sharifning har ikki mutarjim tarafidan nazmga solingan tarjimasiga diqqat qilaylik:

Puroniya:

*Bandae aybi bandayi digar
Chun po'shad zi xalq dar dunyo.
Po'shad az lutf Ezidi Sattor
Aybi on bandaro ba ro'zi jazo [Кўлэзма 24].*

Muhayyirda:

*Bir kishi yona bir kishi aybin
Xalqdin yopsa ushbu dunyoda,
Lutfila yopqay Ezidi Sattor
Ani aybini tongla uqboda [Кўлэзма 24].*

Muhayyir bu hadisni ham forsiy matnga nihoyatda yaqinlashtirib, asl ma'noni saqlab turkiyga o'g'irgani ko'rinib turibdi. Muhayyir bu hadisning nafaqat ma'nosini, balki so'zlarining ham aksariyatini saqlab qolgan hamda shakl va ma'noning to'liq uyg'unligiga erishgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ushbu "Arba'in"da Alisher

Navoiy “Arba’in”idagi hadislarining birortasi takrorlanmagan. Lekin har ikki “Arba’in”da mavzu-mohiyatiga ko’ra bir-biriga uyg’un bo’lganlari mavjud. Masalan, Alisher Navoiy “Arba’in”idagi quyidagi hadis ma’nosi biz yuqorida ko’rib o’tgan hadis mazmuniga hamohang: hadisning nasriy tarjimasi: “O’z aybini bilib, boshqalar aybini qidirmaydigan odam – xo’b yaxshi odamdur”.

Navoiy:

Ey husho ulki, ayb ko’rmamak ila

Yuz hunarvar marotibin topqay.

Ya’ni o’z aybi pardasi ko’ziga

O’zga el aybi chehrasin yopqay [Навоий 2000, 267].

Muhayyir va Navoiy tarjimasidagi har ikki hadisda ham kishilardan ayb izlamaslikka da’vat bor. Shuni ta’kidlab o’tish joizki, Muhayyir ham xuddi Navoiy singari, hadislarini faqat tarjima qilib qo’ya qolmaydi, balki ularga eng zarur bo’lgan, qisqa izoh – sharhlarni berib boradi va bu bilan o’z tarjimasiga yanada mazmundorlik baxsh etadi. Shu bilan birga, Muhayyir hadis matniga qat’iy rioya qiladi, matndan zarracha ham chetga chiqmaydi.

Muhayyir “Arba’in”ining oxirida ilova tarzida uzun bir hadisi qudsiyning masnaviy yo’lida qilingan tarjimasi berilgan. Bu hadisi qudsiyning forsiy tarjimasi devonning har ikkala nusxasida ham, shoir qo’li bilan ko’chirilgan bayozda ham berilmagan, vaholanki, qolgan hamma hadislarining forsha she’riy tarjimasi mavjuddir. Shunga asoslanib biz bu hadisi qudsiy Muhammad Puroniy tomonidan forsiy tilga o’girilgan hadislar ichida mavjud bo’lmay, uni Muhayyirning o’zi bevosita arabchadan tarjima qilib, qirq hadisning oxiriga qo’shgan bo’lsa kerak, degan fikrga keldik. Bu hadisi qudsiy bilan hadislar soni qirq bitta bo’ladi.

Bu hadisi qudsiy xususida ba’zi mulohazalar tug’ilgani va uning ma’nosi favqulodda ahamiyat kasb etgani uchun ushbu hadisning Muhayyir “Devon”idagi matnini, nasriy tarjimasini va Muhayyirning she’riy tarjimasini to’liq keltirishni lozim topdik.

Hadisning matni:

قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ حِكَايَةً عَنْ اللَّهِ تَعَالَى يَا أَحْمَدُ إِنَّ عِنْدِي شَرَّيَا بِالْأَوَّلِينَ إِذَا شَرَبُوا سَكَرُوا وَإِذَا سَكَرُوا طَرَبُوا وَإِذَا طَرَبُوا طَلَبُوا وَإِذَا طَلَبُوا جَدُّوا وَإِذَا جَدُّوا تَابُوا وَإِذَا تَابُوا خَلَصُوا وَإِذَا خَلَصُوا صَلُّوا وَإِذَا صَلُّوا اتَّصَلُوا وَإِذَا اتَّصَلُوا لَا فَرْقُ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ

Tarjimasi: “Payg’ambar alayhissalom Alloh taolodan hikoya qilib shunday dedi: “Ey Ahmad (s. a. v.), mening huzurimda do’stlarim

uchun bir sharob bor. (Do'stlarim) agar uni ichsalar mast bo'ladilar, mast bo'lsalar xursand bo'ladilar, xursand bo'lsalar talab qiladilar, talab qilsalar topadilar, topsalar tavba qiladilar, tavba qilsalar xalos bo'ladilar, xalos bo'lsalar yetadilar, yetsalar birlashadilar va agar birlashsalar, ular bilan mening oramda farq qolmaydi".

Muhayyirning she'riy tarjimasi:

*Do'stlarg'a Nabi inoyat etib,
Tangridin bo'yla bir hikoyat etib,
Qildi la'li bo'lib guharafshon
Bir kun ushbu hadisi qudsiy bayon:
Kim Xudovandi jumla olam
Dedi: "Ey sayyidi Bani Odam,
Mening ollimda bor ajib boda,
Do'stlarim uchun o'lg'on omoda.
Ichsalar qachon bo'lurlar mast,
Tarab onlarg'a bergusidur dast.
Istagaylar meni tarab qilg'och
Meni topgay alar talab qilg'och.
Har qachon topsalar meni mavjud
Bo'lsa hosil alarg'a bu maqsud,
Tavba aylab menga bo'lurlar xos
Qilg'um ag'yordin alarni xalos.
Qolsalar ul jamoayi abror
Dargohimda bu nav' beag'yor,
Bo'lg'usidir alar menga payvand
Qurb bog'ida xurram-u xursand.
Har qachon yetsalar visolimg'a,
Boqsalar nuri «lo yazolimg'a»,
Vasl hosil bo'lur alarg'a mudom,
Men bila doimo saboh-u shom.
Har qachon bu murod o'lub hosil
Yetubon menga bo'lsalar vosil.
Ko'rmagaylar yana judolig'ni,
Qo'ymagayman bu oshnolig'ni.
Ya'ni o'rtag'a tushmagay hijron,
Ey Nabiysi rasuli ins-u jonn,
Bo'lubon jumla nur bahrig'a g'arq,
Men – onlar aroda qolmas farq.*

Ushbu hadisi qudsiy tarjimasining farqli jihati – uning qit'a

shaklida emas, masnaviy yo'lida va hajman ancha katta ekanligidir. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, Alisher Navoiy ham o'z "Arba'in"ini masnaviy yo'lida yozilgan misralar bilan yakunlagan edi. Lekin Navoiyning xotimasi biror hadisning sharhi bo'lmay, shoirning o'z so'zlaridir.

Muhayyir keltirgan hadisi qudsiyning matni qaysi manbadan olinganligini aniqlashga hozircha muvaffaq bo'lmadik. Bu hadisning majoziy mazmundagi hadis ekanligi ko'rinib turibdi. Mumtoz adabiyotimizda "may" so'zi va uning ma'nodoshlari, istiora tarzida, aksariyat holatlarda ilm-ma'rifat, ishq va muhabbat ma'nolarida qo'llangan. Mumtoz adabiyotimizda may obrazi talqinida ko'plab fikrlar aytilgan. Yuqoridagi hadisi qudsiyda qanday may xususida so'z yuritilgani haqida uzil-kesil biror fikr aytish qiyin. Chunki hadis matnida ushbu so'z «sharob» («inna indi sharoban») deb berilgan. "Sharob" arabcha so'z bo'lib, "ichimlik" degan ma'noni bildiradi [Баранов 1984, 397]. Shunga asosan ushbu hadisi qudsiyda «sharob» – janнатdagi ichimlik ma'nosida qo'llangan bo'lishi yoki ma'naviy ne'mat, masalan, Ollohning ishq ma'nosida ishlatilgan bo'lishi ham mumkin.

Bizningcha, bu hadisi qudsiyning asl manbasini topib, uning sharhi bilan tanishib chiqib, so'ngra biror fikr bildirish kerak. Chunki hadisning majoz yo'li bilan aytilganligini inobatga olmoq lozim. Bunday hadislarga nisbatan juda ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligi haqida Y.E.Bertels shunday degan edi: "Shuni yodda tutish lozimki, umummusulmon hadislari bilan bir qatorda, so'fizm so'fiylik ilmining asoslarini tashkil qiladigan o'ziga xos so'fiylik hadislarini ham to'qib chiqardi. Shuning uchun rivoyatlar ichidagi so'fiylikka xos shu hikmatlarni so'fizm tarixiga oid juda muhim manba sifatida e'tirof qilgan holda, biz baribir ulardan juda ehtiyotlik bilan foydalanishimiz lozim..." [Bertels 1965, 206].

Shuning uchun mazkur hadisning ilmiy sharhlari bilan tanishmaguncha uzil-kesil bir fikr aytish qiyin. Hadislarni nazmda tarjima qilish ijodkordan ayricha mas'uliyatni talab etadi, uning imkoniyatlarini cheklaydi. Muhayyir hadislar tarjimasiga yozgan so'zboshi – izohida tarjima qilishda asosan ma'noga e'tibor berganini, nazmga solingan hadislarining badiiyatidan o'zining ham ko'ngli to'lmaganini aytib o'tadi. Lekin muallif kamtarlik yuzasidan yuqoridagi so'zlarni aytgan bo'lsa-da, bizning kuzatishlarimiz davomida hadis tarjimalarining aksariyati muvaffaqiyatli chiqqani, ularning barchasida ma'no to'liq saqlangani ma'lum bo'ldi. Nazmga solingan hadislarining badiiy jihatdan yetuk, mukammal darajaga yetganlari ham anchagina. Faqat ba'zi hadislar tarjimasidagina mutarjim

aytgan holatlar kuzatildi. Bizningcha, hadislar tarjimasidagi bu kabi xususiyatlarni quyidagi sabablar bilan izohlash mumkin:

1. Hadis matniga qat'iy rioya qilish talabi. Chunki Payg'ambar alayhissalomdan shunday hadisi sharif bor: "Kimki men aytmagan gapni mening nomimdan aytsa, o'ziga do'zaxdan joy tayyorlayversin".

2. Hadisda bayon qilingan fikrni to'rt misraga sig'dirish zarurati.

3. Arab tilining o'ziga xos xususiyatlari.

Xulosa

Muhayyir "Arba'in"i yuzasidan olib borilgan izlanishlarimiz natijasida quyidagi ilmiy xulosalar chiqarildi:

1. Arba'innavislik an'anasi hijriy ikkinchi asrdan boshlangan bo'lib, bu an'ana umumsharq – umummusulmon xarakteriga egadir;

2. Keyingi asrlardagi arab, fors va turkiy tilli ijodkorlar bu an'anaga birmuncha erkin yondashib, o'z arba'inlarini nazmda ta'lif eta boshlaganlar;

3. Ba'zi ijodkorlar boshqa tilda nazmga solingan "Qirq hadis"ni tabarruk bilib o'z ona tillariga she'riy tarjima qilganlar. Alisher Navoiyning Jomiy "Arba'in"ini, Muhayyirning esa Muhammad Puroniy "Arba'in"ini forsiydan turkiyga o'g'irganlari buning dalilidir. Bu narsa keyingi mutarjimning arab tilini yaxshi bilmaganligi bilan emas, balki salaf shoirga bo'lgan hurmatning ifodasi sifatida izohlanishi lozim;

4. Muhayyirga zamondosh shoirlarning birortasi "Arba'in" ta'lif etgani bizga ma'lum emas. Uning Alisher Navoiyga ergashib "Arba'in" tuzgani ijodidagi o'ziga xos fazilat sifatida qayd qilinishi kerak;

5. Sharq adabiyotida arba'inchilik mavzusini kengroq aspektda va chuqurroq o'rganish ilmda yangi natijalar berishi mumkin.

Adabiyotlar

- Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. 1996. *Ҳадис. IV жилдлик. IV жилд*. Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти.
- Ардам, Ҳасан Ҳусну. 1994. *Илоҳий ҳадислар*. Тошкент: Чўлпон.
- Баранов, Х. К. 1984. *Арабско – русский словарь*. Москва: Русский язык.
- Бертельс, Е. Э. 1965. *Суфизм ва суфийская литература*. Москва: Наука.
- Боқирғоний, Сулаймон. 1991. *Боқирғон китоби*. И. Ҳаққул, С. Рафъиддин сўзбошиси. Тошкент: Ёзувчи.

- Emre, Mehmed. 1344. *Kirk mevzuda kirk hadis*. Istanbul.
Evliyalar ansiklopediasi 1. 1992. Istanbul.
- Ҳақимов, М. 1983. *Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи*. Тошкент: Фан.
- Жумаева, С. Қ. 2006. *Ўзбек мумтоз адабиётида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини*. Фил. фан. номз... дисс. Тошкент.
- Жўраев, М. 1991. *Сеҳрли рақамлар сири*. Тошкент: Ўзбекистон.
- Муҳаййир. *Девон*. ЎзФАШИ Қўлёзма асарлар фонди. Инв. № 7493.
- Навоий, Алишер. 1991. *Арбаъин ҳадис. Қирқ ҳадис шарҳи*. Тошкент: Ёзувчи.
- Навоий, Алишер. 2000. МАТ. 20 томлик. 16-том. Тошкент: Фан.
- Навоий, Алишер. 2001. МАТ. 20 томлик. 17-том. Тошкент: Фан.
- Оллоёр, Сўфи. 1991. *Сабот ул-оҷизин*. Тошкент: Меҳнат.
- Қуръони Карим. 1992. *Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи А. Мансур*. Тошкент: Чўлпон.
- Собрание Восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР*. VI том. 1957. Ташкент: Наука.
- Яссавий, Аҳмад. 1990. *Ҳикматлар*. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти.
- ЎзФАШИ қўлёзма асарлар фонди. Инв. №682.

Akrom Dehkanov

(Tashkent, Uzbekiston)

dehqonov@navoiy-uni.uz

The Tradition of the Writing Arbain and the Literary Profession of Muhayyir

Abstract

In an article it was informed that second half of xix, in early xx century, a talented writer, whose name is Muhayyir, created and lived in Kokand. A translator whose name is Muhammadqul Muhammadrasul, was his father. Muhayyir analized "Arba'in", which consisted of 40 "hadis" subject matter. Thus, it was given account that he also worked on moslem east literature.

He explained 40 numbers' peculiarity that was concerned with "Arba'in" as well as historical events of humanity: Akhmad Yassavi, Alisher Navoi, Sufi Allayor works. It was taken samples from authors' work so as to prove exactly above mentioned idea. The main source of outlined above

events go back to “the Koran” as well as “hadisi sharif”.

It was demonstrated in an article that he had a translator capacity and he could create poetic writings, preserving their contents. Thoughts were contrasted with the help of well grounded instances. Likewise, “hadids”s, which were contrasted with “Arba'in” by Alisher Navoi. Although both Alisher Navoi and Muhayyir are so valuable and important for Uzbek literature, it was illustrated that both of their writings were distinguished from each other according to meaning. It was restated that writings (hadis) were not only the reputation of “Arba'in” by Alisher Navoi, but also completely new, independent works.

It was taken as an example from “Arba'in” which is in Persian language by Shayx ibn Nuruddin Muhammad Puroniyy, was contrasted. It was investigated that to what extent the writer could express the meaning of Persian text in a Turkish language. It was come to deduction, relating on scientific as well as well grounded conclusions.

Key words: *translation, “Arba'in”, hadis, tradition, peculiarity, nazm, comparative analysis.*

About the author: *Akrom Dehkanov* – Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Tashkent state University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Recommended citation: Dehkanov, Akrom. 2020. “The Tradition of the Writing Arbain and the Literary Profession of Muhayyir”. *Golden scripts* 2: 15—32.

References

- Al-Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. 1996. *Hadis. IV jildlik. IV jild*. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati.
- Ardam, Hasan Husnu. 1994. *Ilohiy hadislar*. Toshkent: Cho'lpon.
- Baranov, X. K. 1984. *Arabsko – russskiy slovar*. Moskva: Russkiy yazik.
- Bertels, Y. E. 1965. *Sufizm va sufiyskaya literatura*. Moskva: Nauka.
- Boqirg'oniy, Sulaymon. 1991. *Boqirg'on kitobi*. I. Haqqul, S. Raf'iddin so'zboshisi. Toshkent: Yozuvchi.
- Emre, Mehmed. 1344. *Kirk mevzuda kirk hadis*. Istanbul.
- Evliyalar ansiklopediasi* 1. 1992. Istanbul.
- Hakimov, M. 1983. *Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi*. Toshkent: Fan.
- Jumaeva, S. Q. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyotida raqam ramzlari va ularning ma'no talqini*. Fil. fan. nomz... diss. Toshkent.
- Jo'raev, M. 1991. *Sehrli raqamlar siri*. Toshkent: O'zbekiston.
- Muhayyir. *Devon*. O'zFASHI Qo'lyozma asarlar fondi. Inv. № 7493.
- Navoiy, Alisher. 1991. *Arba'in hadis. Qirq hadis sharhi*. Toshkent: Yozuvchi.
- Navoiy, Alisher. 2000. MAT. 20 tomlik. 16-tom. Toshkent: Fan.
- Navoiy, Alisher. 2001. MAT. 20 tomlik. 17-tom. Toshkent: Fan.
- Olloyor, So'fi. 1991. *Sabot ul-ojizin*. Toshkent: Mehnat.
- Qur'oni Karim*. 1992. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi A.

Mansur. Toshkent: Cho'lpon.

Sobranie Vostochnix rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR. VI tom. 1957.

Tashkent: Nauka.

Yassaviy, Ahmad. 1990. *Hikmatlar*. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.

O'zFAShI qo'lyozma asarlar fondi. Inv. №682.